

واکاوی شیوه های روشنگرانه علمی، اجتماعی و خانوادگی

بانو مجتهد امین و شهیده بنت الهدی صدر

ظاهره محسنی^۱

خدیده احمدی بیغش^۲

چکیده

نقش زنان در ابعاد گوناگون علمی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تاریخ شیعه، بعنوان ادامه دهنده و تجلی اسلام راستین، اهمیت ویژه ای دارد. آنان با الهام از آموزه های مذهبی و فرهنگی شیعه، و با توجه به جایگاه تعیین کننده خود در: تربیت افراد، تثبیت، تعمیق علوم اسلامی و اشاعه فرهنگ اسلامی تأثیر گذار بوده، و در برخی مراحل سرنوشت ساز شدند. این پژوهش با روش تاریخی-تحلیلی و به شیوه کتابخانه ای، در صد واکاوی شیوه های روشنگرانه بانو مجتهد امین و شهیده بنت الهدی صدر، است. دوران حیات آنان، که هم زمان با حکومت قاجار و پهلوی در ایران، و رژیم بعث در عراق بود، شواهد متعددی از فعالیت مثبت این دوبانوی عالمه و شجاع، در عرصه های گوناگون روشنگری از جمله: علمی، فرهنگی، سیاسی، اخلاقی، اجتماعی، تالیف کتب و مقالات، سخنرانی، و... وجود دارد. اگرچه این دو بانوی شیعه، از جمله افراد صاحب سبکی بودند که نگرش مدنظر اسلام، به توانایی بانوان در جوامع آن روز را بنیانگذاری کرده و منجر به انقلاب عظیم در جوامع اسلامی شدند؛ اما آنچه از تلاش روشنگرانه هریک از این بزرگواران بارز است آنکه، ایشان طبق آموزه های شیعه، به دنبال بستر سازی جهت آماده کردن شرایط تشکیل حکومت دینی، بودند؛ لذا بانو امین در زمانی که هیچ ارزشی برای زنان و فعالیت های آنان، در جوامع آن روزگار قائل نبودند، به صورت غیرمستقیم و زیر ساختی، اولین گامهای اثرگذاری بانوان در عرصه های گوناگون را برداشت؛ در حالی که شهیده بنت الهدی صدر با جهادی مستقیم، قدم های تحول گرایانه و روشنگرانه ای در این راه برداشت و تأثیر گذار گشت.

واژگان کلیدی: روشنگری، بانو امین، بنت الهدی صدر.

۱. دکترای تفسیر تطبیقی-استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق(ع)- پردیس خاوران- t.mohseni@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکترای تفسیر تطبیقی(طلبه سطح چهار)- kh.ahmadi3102@yahoo.com

مقوله زن و ارتقاء شخصیت و جایگاه او با ظهور اسلام تغییرات بنیادین پیدا کرد. این امر درمقایسه میان اوضاع زنان پیش از اسلام و پس از آن، و نیز مطالعه جایگاه او در ملل و ادیان دیگر، قابل اثبات است. دقت در آیات متعدد قرآن کریم از جمله آیه: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَ نِسَاءً» (نساء/۱) نشان از منزلت با عظمت زن در نظام خلقت از دیدگاه اسلام دارد. مکتب تشیع، به عنوان راه راستین شارع مقدس اسلام، جایگاه زن را ارتقا داده و حتی به نقش های پنهان و ناپیدای او پرداخته و آنان را در تغییر سرنوشت بشر سهیم و مسئول میدانند. زنان نیز در مکتب تشیع رشد کرده و بالیدند و به تاسی از ائمه اطهار (ع) چون حضرت زهرا (س) و حضرت زینب (س)، به بالاترین درجات بینش توحیدی رسیده و در لحظات حساس تاریخ، تأثیر شایسته خویش را در احیا و گسترش معارف اسلامی بر جای گذاشتند. زنان در طول تاریخ با روش های مختلف روشنگری در فعالیت های علمی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مشارکت داشته اند. روش های روشنگرانه بانوامین و شهیده بنت الهدی صدر در زمینه های گوناگون نکات آموزنده ای دارد که بازخوانی زندگانی، افکار، فعالیت های آنان را ضروری می کند؛ به ویژه آنکه این دو بانو در عصر خود، صاحب مبنا و سبک بوده و توانستند پهنه گسترده و غیرقابل انکاری را در عرصه های مختلف، به خود اختصاص دهند؛ اما شواهد تاریخی حاکی از آن است زنانی که با تفکر رایج و شرایط مورد نظر حکام زمانه ی خود، کوچک ترین مخالفتی می نمودند با توجه به ماهیت استبدادی حکومت، مورد آزار و اذیت قرار گرفته و از بسیاری از حقوق طبیعی خویش محروم می شدند؛ لذا بسیاری از فعالیت های آنان نادیده انگاشته شده، لذا نمیتوان به همه جوانب مجاهدتهای آنان دست پیدا کرد. از آنجا که زنان به عنوان نیمی از پیکر جامعه بشمار می آیند، همواره جایگاه آنان در ابعاد مختلف، به عنوان یک موضوع مهم، در متن و بطن فعالیت های اندیشمندان قرار گرفته است. اگرچه در این موضوع کتب و مقالات فراوانی به رشته تحریر درآمده؛ اما نوشته ای که به بررسی شیوه های روشنگری بانو مجتهد امین و بنت الهدی صدر بپردازد، یافت نشد. لذا این پژوهش پس از معرفی اجمالی بانو امین و بنت الهدی صدر، شیوه های روشنگری آنان را در قالب های متعدد مورد بررسی قرار داده، و تلاش ها و فعالیت های آنان را در این راه بیان و مورد مذاقه قرار داده است.

۱. بانو امین و شیوه های روشنگری او

سیده نصرت بیگم امین در ۱۲۷۴ هجری شمسی برابر با ۱۳۱۲ هجری قمری، در اصفهان به دنیا آمد. در آن زمان شرایط بگونه ای بود که کمتر خانواده ای دختران خود را برای تحصیل به مکتب خانه می فرستادند؛ اما والدین او که اهتمام خاصی به تعلیم و تحصیلیش داشتند، سیده نصرت را از پنج سالگی به مکتب خانه

فرستادند، حتی گاهی استاد خصوصی به منزل دعوت می کردند، تا از تحصیل علوم دینی باز نماند. (اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۴ و ۴-عموخلیلی، ۱۳۷۹، ص ۳۳) در سیزده سالگی با پسرعموی خود، حاج میرزا آقا، معروف به معین‌التجار، ازدواج کرد و هفت فرزند به دنیا آورد؛ که فقط یکی از آنها زنده ماند و بقیه در دوران طفولیت از دنیا رفتند. (اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۴-۶) او جدیت خاصی در امر تحصیل داشت و معتقد بود هیچ چیز، حتی مرگ فرزند، نمی‌تواند کلاس درس را تعطیل کند؛ اما در عین حال توجه کافی به حقوق همسر و فرزندان داشت. وی در ۲۳ خرداد ۱۳۶۲ هجری شمسی برابر با ۱۴۰۳ هجری قمری درگذشت. (عموخلیلی، ۱۳۷۹، ص ۳۶-اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۵-۶) بانو امین در طول عمر خود با تلاش و ممارست فراوان، از روش‌های گوناگون روشنگری، جهت اشاعه معارف دین و اسلام ناب محمدی (ص) استفاده کرد و خدمات قابل توجهی به جامعه ارائه داشت؛ بگونه‌ای که زمینه ساز تحولات عظیمی شد که اثرات آن تاکنون نیز هویداست. از جمله این شیوه‌های روشنگری عبارتند از:

۱. روشنگری‌های علمی

بانو امین، به معنای مصطلح، به مقام اجتهاد رسیده بود، اما فقه، محور اصلی فعالیت‌ها و آثارش نیست، بلکه اخلاق، عرفان، قرآن‌پژوهی و حدیث‌پژوهی اهمیت بیشتری نزد وی داشته است. به نظر می‌رسد معرفی تک‌بعدی شخصیتی چندوجهی، که آثار متنوعی در زمینه‌های مختلف علمی دارد، اخلاقاً روا نیست؛ و عدم توجه به این امر در گذر زمان، به تحریف شخصیت فرد منجر خواهد شد. با بررسی آثار روشنگرانه علمی بانو امین، ویژگی‌هایی چون: استفاده از زبان ساده و قابل فهم برای همگان، تواضع و پارسایی در اظهار نظر و داوری، (علی‌رغم استفاده از آثار دیگران و داشتن مطالعات گسترده) استقلال فکری و قلمی، تسلط کافی به هر دو زبان فارسی و عربی، توجه به تقدم و تأخر علوم و میزان اهمیت آنها، سطح علمی درخور توجه در مقایسه با بسیاری از گذشتگان و معاصران، توجه به روش‌های مختلف کسب معرفت و استفاده از آنها در دانش‌اندوزی و انتقال معرفت، توجه به مخاطب و توانایی‌های او در نگارش هر اثر، و... از او شخصیت قرآنی، عرفانی، فقهی و فلسفی برجسته‌ای، در مقام نویسنده بیان می‌دارد. این امور هنگامی بیشتر جلوه گر خواهد بود که بخواهیم درصد ارزیابی قوت علمی آثار بانو و مقایسه آن با آثار علمی سایر اندیشمندان، فارغ از جنسیت، برآییم. لذا نباید در ارزیابی‌های علمی، صرفاً به دلیل جنسیت بانو، و یا اهتمام بانو به علم در شرایط اجتماعی جامعه اش، آثار او را ستود؛ بلکه چنین ستایشی باید تابع محتوا، و قوت و ضعف ادله باشد. گرچه وی در علم فقه تبحر داشت و موجب گردید او را "مجتهده" بنامند، و در ۴۲ تا ۴۵ سالگی، (سال ۱۳۵۴ تا ۱۳۵۷ قمری) برخی از علمای معاصر او به وی اجازه اجتهاد داده‌اند که عبارتند از: آیت‌الله حاج میرسید محمدعلی نجف‌آبادی؛ آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی؛ آیت‌الله ابراهیم

حسینی شیرازی اصطهباناتی؛ و آیت‌الله محمدرضا نجفی اصفهانی، اما علی‌رغم داشتن اجازه اجتهاد، بانو هیچ اثری که مستقلاً فقهی باشد ننگاشت. (خواجه نوری، ۱۳۷۴، ص ۳۳)

بانو امین در زمینه روایت و حدیث نیز تبحر خاصی داشت، بگونه‌ای که از علمای بسیاری اجازه روایت کسب کرد. از جمله: آیت‌الله محمدرضا نجفی اصفهانی؛ و آیت‌الله مظاهری نجفی اصفهانی. علاوه بر این، کسانی نیز از بانو اجازه روایت کسب کردند که مهمترین آنها عبارتند از: آیت‌الله مرعشی نجفی؛ زهیر الحسون، علامه سید عباس حسینی کاشانی؛ علامه سید محمدعلی قاضی طباطبایی؛ علامه شیخ عبدالحسین امینی؛ علامه سید محمدعلی روضاتی، علامه شیخ عبدالله سبیتی؛ زینت السادات همایونی و... (عموخلیلی، ۱۳۷۹، ص ۳۹ و ۴۰-اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۱۲ و ۱۳) در سی‌ودو سالگی یادگیری فقه و اصول و حکمت را آغاز کرد. بانو برخی از آثارش را به زبان عربی ننگاشت. الاربعین الهاشمیه که نخستین اثر بانو به زبان عربی است، مشتمل بر چهل حدیث در عقاید، اخلاق، احکام و... می باشد. وی اقوال فیض کاشانی، علامه مجلسی و... را نقل، و سپس به مقایسه و نقد آنها پرداخته، آنگاه یکی از نظریات را برمی‌گزیند، یا خود نظر دیگری عرضه می‌کند. (امین، ۱۳۵۷، ص ۱۴۵ و ۱۸۹-همایونی، ۱۳۸۸، ص ۷۲ - مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۴۶) در کتاب النفعات الرحمانیه (به زبان عربی)؛ شامل ۵۶ نفعه که است که احوالات عرفانی بانو و واردات قلبی او منعکس شده است. مخزن اللثالی فی مناقب مولی الموالی، جامع الشتات، سیر و سلوک، معاد یا آخرین سیر بشر، روش خوش‌بختی؛ تبیین معنای سعادت و خوش‌بختی و راه نیل به آن، و... از جمله آثار علمی روشنگرانه بانو امین به شمار می‌آید. (ر.ک: امین، ۱۳۷۱، امین، ۱۳۸۶، امین، ۱۳۸۷، امین، ۱۳۸۵، امین، ۱۳۷۱) تفسیر مخزن العرفان، آخرین و مهمترین اثر بانوست که در پانزده جلد به زبان فارسی، و در طول بیست سال (۱۳۷۴-۱۳۹۴ قمری) به نگارش درآمد. ایشان تنها بانوی مفسر قرآن است که تمام سوره‌های قرآن را تفسیر کرده است. (امین، ۱۳۷۱، ص ۳۲-۱۵۰؛ مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۴۶-۴۴) در نگارش این تفسیر از آثار مختلفی بهره گرفته و به بررسی و نقد دیدگاه‌های مفسران متقدم و متأخر پرداخته، و در برخی موارد نیز دیدگاه خود را در خصوص آیات، توأم با تواضع و به دور از قاطعیت تبیین می‌کند. همچنین در تفسیر آیات گاه با رویکرد فلسفی و عرفانی، گاه با رویکرد فقهی، اخلاقی و کلامی وارد می‌شود. (امین، ۱۳۷۱، ص ۳۷) نکته جالب توجه اینکه بانو امین نام تفسیر قرآن خود را مخزن العرفان نهاده، این امر نشان می‌دهد که درنگرش او به قرآن رویکرد عرفانی غلبه دارد، یا دست‌کم اینکه سایر علوم، اعم از فقه، فلسفه، اخلاق و... زمینه‌ساز معرفت و شناخت خدا خواهند بود؛ زیرا ایشان اهتمام خاصی به معرفت و تهذیب نفس داشت و آن را مقدمه‌ای برای معرفت خدا می‌دانست و می‌کوشید ضمن تفسیر آیات، جنبه‌های عرفانی آن را نیز با استناد به اقوال مفسران یا اتکا به برداشت‌های عرفانی خود از آیات، مورد توجه قرار دهد. (امین، ۵۱، ۱۳۷۱-مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۴۶-۴۴) این

حاکمی از آن است که ایشان در عرفان صاحب سبک بوده است. بانو امین همچنین، نکات اخلاقی و تربیتی ناظر به آیات قرآن و احادیث وارد شده در خصوص آیات را نیز به بحث می‌گذاشت. (امین، ۱۳۷۱، ص ۳۲-۱۵۰؛ مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۴۶-۴۴) بانو در نگارش این تفسیر از آثار فراوانی همچون تفاسیر قرآنی که قبل از بانو نگاشته شده بود و نیز تفاسیر معاصر، جوامع حدیثی شیعه و اهل سنت، منابع لغوی مختلف، منابع تاریخی، مباحث عرفانی (آثار متنوعی همچون منظومه ملاحادی سبزواری، اربعین شیخ بهایی، احیاء علوم الدین، فتوحات، ارشاد القلوب، بصائر القلوب، دلائل النبوه، الاحتجاج، علل الشرایع) و... (همان، ص ۱۴۳) بهره گرفت، که نشانگر گستره مطالعات اوست. مخزن العرفان یک تفسیر روایی محض نیست، بلکه اجتهاد و استنباط نیز در آن نقش بسزایی دارد؛ یعنی مفسر برای تبیین معانی آیات به نوعی اجتهاد و تلاش علمی می‌پردازد و در عین حال می‌کوشد از تفسیر به رأی دوری کند. (همان، ۱۵۴-۱۵۶) بانو، دستیابی به مدلول آیات قرآن و مراد خداوند را امری ممکن می‌داند. همچنین معتقد است از آنجایی که قرآن کتاب هدایت است و قصد دارد پیام خود را به مخاطبان منتقل کند باید این پیام از طریق کلمات، قابل فهم و قابل انتقال باشد؛ چراکه اگر قرآن قابل فهم نباشد، نقض غرض شده، رسالت انبیا ناتمام می‌ماند. گذشته از این، خداوند امر به تدبر و تفکر در آیات قرآن کرده است. اگر تدبر در قرآن و تفسیر آیات آن جایز نبود چنین امری صورت نمی‌گرفت. بنابراین، از دیدگاه بانو، تفسیر قرآن امری ضروری است (اسلامیت، ص ۴۹-۵۱) روش او در تفسیر آیات قرآن، روش قرآن به قرآن، و نوعی روش عقلی است، بطوری که گاه دلیل عقلی را بر ظاهر آیات ترجیح می‌داد. گرچه به شبهات کلامی و جنبه‌های استدلالی توجه می‌کرد، اما دغدغه بانو از نگارش آن بهره‌گیری‌های اخلاقی و تربیتی بود؛ لذا صبغه تفسیری او را اخلاقی- عرفانی نیز می‌توان بشمار آورد. (ایازی، ۱۳۷۸، ص ۲۴۷ و ۲۴۸- اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۱۹۳ و ۱۹۵ و ۱۷۱) آثار بانو اغلب چندین نوبت به چاپ رسید و مخاطبان زیادی یافت. حتی در برخی حوزه‌های علمیه برادران نیز تفسیر او تدریس می‌شد. در شهرهای مختلف استان اصفهان و نیز دیگر استان‌ها، آثار بانو امین توزیع می‌شد. گاهی نیز شاگردان بانو برای ترویج معارف دینی به شهرهای اطراف سفر کرده و در گسترش معارف الهی و اندیشه‌های بانو، می‌کوشیدند. به گونه‌ای که آوازه آثار علمی بانو از اصفهان فراتر رفت و به سایر شهرها و برخی کشورهای اسلامی هم رسید. علمای اصفهان، تهران، قم و حتی نجف خدمت بانو می‌رسیدند و در برخی زمینه‌های علمی با او سخن می‌گفتند. (عموخلیلی، ۱۳۷۹، ص ۴۷) بانو امین توفیقات بسیاری در زمینه‌های مختلف علمی داشت که بسیاری از هم‌عصران او نداشتند، شاید بتوان او را از جهت شخصیت علمی، محتوای آثار و دغدغه‌هایش در زمینه‌های مختلفی چون تفسیر قرآن، اخلاق، حدیث، عرفان و فقه است، بدون داوری در باب طراز علمی و عمق مباحث، بیشتر شبیه علامه طباطبایی دانست؛ اما به هر حال او در مسلک خود صاحب سبک بود. (عموخلیلی، ۱۳۷۹، ص ۳۶- اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۶ و ۵)

۱. ۲. روشنگری های سیاسی

فعالیت های سیاسی بانو، روشنگری هایی از حکومت ظالم و مستبد حاکم در آن زمان را فراهم کرد. در ۱۳۰۷ هجری شمسی که رضاخان کشف حجاب را رسماً اعلام کرد، مراسمی برای اقشار و اصناف ترتیب داد و افراد سرشناس را دعوت کرد. این افراد باید به همراه همسران بدون حجاب خود، در مراسم حاضر می شدند. معین‌التجار، همسر بانو امین، نیز به این مراسم دعوت شده بود. بانو، به منظور مخالفت با این دعوت و نیز اصل قضیه کشف حجاب، از اصفهان خارج، و چهار ماه در قم اقامت گزید، و در کنار تحصیل علوم، به تحلیل سیاست‌های غلط سیاستمداران، و تبیین وجوب حجاب با ارائه ادله عقلی و نقلی پرداخت. (امین، ۱۳۸۶، ص ۹۱-۹۲) در ۱۳۳۰ شمسی که اوج خفقان ایجاد شده به دست حکومت شاهنشاهی بود، مقاله‌ای در پاسخ به شبهات حجاب نگاشت. (اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۶-۸) به دلیل اینکه اوقات زندگی خود را به فراگیری درس و علم می‌گذراند، بیشتر در خانه بود و کمتر از خانه خارج می‌شد، اما باز هم از هیچ تلاش و کوششی فروگذار نکرد و در ایامی که لازم می‌دید که باید دفاعی صورت بگیرد و کاری انجام شود، از منزل خارج، و به تدریس و راهنمایی بانوان می‌پرداخت. وی می‌گوید: «ای بانویی که با ادعای مسلمانی کشف حجاب نموده‌ای و با این وضعیت شرم‌آور علنی در معابر و خیابان‌ها، خودآرایی می‌نمایی! آیا فکر نمی‌کنی که با این عمل، که نباید آن را عمل کوچکی بینداری، چه لطمه بزرگی به شریعت می‌زنی؟ ای بانوی اروپایی منش! این گناه را کوچک مشمار. اگر واقعاً مسلمانی، این طریق مسلمانی نیست. اگر عقیده به تعلیمات اسلامی نداری، بی‌دینی خود را اعلام کن که عمل قبیح تو باعث جرئت دیگران نشود و اگر علاقه‌مند به شریعت نیستی، دشمنی چرا؟ پیامبر(ص) با صنف زن بد نکرده‌است. در زمانی که زن‌ها در جامعه هیچ ارزشی نداشتند، برای زن حقوق قائل شده و زن را در تمام شئون اجتماعی، در ردیف مردها قرار داده‌است.» (امین، ۱۳۸۶، ص ۳۴)

۱. ۳. روشنگری های فرهنگی

تاسیس موسسات فرهنگی، از جمله روش های روشنگرانه بانوامین در آن روزگار بود. او در اوضاع بسیار سخت فرهنگی و سیاسی جامعه آن روز، زمینه تحصیل بانوان علاقه‌مند به آموختن معارف اسلامی را فراهم ساخت. در ۱۳۴۴ قمری، نخستین حوزه علمیه خواهران را در اصفهان بنیان گذاشت و آن را مکتب فاطمه(س) نامید. این حوزه با بیش از ۶۰۰ تا ۱۰۰۰ طلبه، در سال ۱۳۴۶ آغاز به کار کرد. وی همچنین دبیرستان دخترانه امین را تأسیس کرد که در آن علاوه بر دروس متداول، سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی تدریس می‌شد. بعلاوه، جلسات هفتگی اخلاق و تفسیر قرآن برگزار، و به تربیت شاگرد می‌پرداخت. حاصل این تبلیغ ها و روشنگری های فرهنگی، تربیت عالمه‌ها و مبلغانی است که حتی پس از او نیز، به ارشاد و

آموزش زنان مسلمان پرداختند. (اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۱۰- همایونی، ۱۳۸۸، ص ۱۲ و ۱۳- عموخلیلی، ۱۳۷۹، ص ۴۵ و ۴۶)

۱. ۴. روشنگری های اخلاقی

بانو امین بسیار اهل مراقبه، خودشناسی و کسب فضائل اخلاقی بود. اهمیت زیادی برای کسب معرفت و فضایل اخلاقی، با هدف رسیدن به سعادت، قائل بود و در این راه بسیار می کوشید. حالات عرفانی و واردات قلبی خاصی داشت. این امر موجب شد آثارش نیز سرشار از مضامین اخلاقی عرفانی گردد، به گونه ای که بخشی هایی از آن را در کتاب النفحات الرحمانیه، الاربعین الهاشمیه منعکس کرده است. (امین، ۱۳۸۹، ص ۸۳) آثار خود را با نام مستعار می نوشت و گمنامی را ترجیح می داد. (اسلامیت، ۱۳۸۹، ص ۱۰- همایونی، ۱۳۸۸، ص ۱۲ و ۱۳) آنچه در نظر بانو امین اهمیت داشت، بهره گیری اخلاقی و تربیتی از تفسیر آیات قرآن بود، و لذا در تفسیر مخزن العرفان، سبک تفسیر او، تربیتی، اخلاقی و مبتنی بر تهذیب نفس و تزکیه است. (باقری بیدهندی، ۱۳۷۷، ص ۳۶) بانو امین به دنبال علم نافع بود و علم حقیقی را دریادگیری قیل و قال ها نمی دانست و علم را چیزی می داند که روحانیت انسان را تکمیل، و بر عبودیت و ربوبیت او بیفزاید. به عبارت دیگر، علم باید انسان را نورانی تر کند نه آنکه بر حجاب ظلمت او بیفزاید. بانو تزکیه را مهم تر از تعلیم می دانست و معتقد بود علم بدون تهذیب نفس، حجاب است. بانو دغدغه رستگاری خود و هم نوعانش، به ویژه زنان، را داشت. جلوه گری و خودنمایی را یکی از خصائص اصلی زنان می دانست که می تواند مانع کمالات نفسانی شود. لذا بر عفت و حجاب تأکید کرده و معتقد بود تحصیل معارف قرآنی و کمالات معنوی می تواند زنان را در مسیر رستگاری و آرامش دل که بالاترین خوشبختی است، قرار دهد. (مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۲۷-۲۹) بانو می کوشید فعالیت های روشنگرانه اخلاقی خود، بستری را برای تربیت و تهذیب هم نوعانش فراهم کند؛ زیرا در زمانه ای که بانو می زیست حتی مردان به ندرت دغدغه علم آموزی داشتند، چه رسد به بانوان. وی نه تنها خود این راه را می پیمود، بلکه دیگران را نیز به پیمودن این راه دعوت و در حد امکان یاری می کرد. بانو به مسائل زنان اهتمام ویژه داشت، اما دیدگاه فمینیستی را هرگز نمی پذیرفت، و در روزگار خفقان، با مشی شخصیتی خود نشان داد که جنسیت نمی تواند مانعی بر سر راه رشد و اعتلای فکری، اخلاقی و معنوی زنان باشد. بانو امین نگاه خاصی به علم و علم آموزی داشت. (مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۲۶) در وصیت نامه اش پس از تأکید بر تقوا و پرهیزکاری، دانشی را که حاصل تقواست از دانش نظری، که صرفاً حاصل از علم رسمی است، تفکیک می کند. بانو، سعادت و رستگاری را در گرو تحصیل معرفت و محبت الهی می داند. همچنین با ذکر احادیث و آیات فراوان آموزه های اخلاقی مهمی را در خلال وصیت نامه اش طرح می کند که عمل به آنها می تواند مقدمه رستگاری باشد. (خواجه نوری، ۱۳۷۴، ص ۳۶-۴۲) بانو امین در کتاب سیر و سلوک خود، انسان را تربیت پذیر

می‌دانسته و بر نقش اراده در رشد و کمال انسان تأکید می‌کند. از نظر او، زندگی عبارتند از مجموعه افکار و احساساتی که انسان را به جاده سعادت یا شقاوت می‌کشاند. (امین، ۱۳۸۷، ص ۶۱-۶۴-خواجه نوری، ۱۳۷۴، ص ۳۴۹ و ۳۵۷-جمعی از محققین، ۱۳۸۹، ص ۱۷۵)

۱. ۵. روشنگری‌های اجتماعی

بانوعلوه بر شیوه‌های روشنگری علمی، سیاسی، معنوی، فرهنگی، به روشنگری اجتماعی نیز توجه داشت. وی به حیات اجتماعی زنان اهمیت می‌داد و تحصیل و کسب معرفت را مقدمه‌ای برای چنین حیاتی می‌دانست. البته معتقد بود چنین تحصیلی باید در فضایی سالم انجام شود تا به اعتلای فکری، اخلاقی و معنوی زنان بینجامد. بخشی از اهتمام بانو امین به تحصیل بانوان و تأثیرگذاری بر آنان ناشی از تلاش او برای تبیین نگرش اسلام در خصوص زن بود؛ بخشی هم در واکنش به جریان‌های افراطی و گروه‌های مدافع آزادی اجتماعی زن به سبک غربی بود، که بانو رویکرد آنها را نمی‌پسندید. پس از تأسیس مکتب فاطمه، ابتدا بانوان نجف‌آباد به فکر تأسیس حوزه علمیه خواهران افتادند. لذا از شاگردان بانو برای تأسیس مرکزی مشابه آنچه در اصفهان تأسیس شده بود دعوت کردند. بابه وجود آمدن انگیزه تحصیل علوم دینی در زنان و پی بردن علما به اهمیت دانش‌اندوزی زنان، برخی از علما در صدد تأسیس یک مرکز آموزش دینی برای بانوان برآمدند. (همایونی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۰-۱۳۴) بدین ترتیب مکتب فاطمه (س)، که در میان مردم معروف به مکتب بانو امین بود، بعنوان منبع پرورش و رشد سایر مکتب‌های، در دیگر شهرها رافراهم کرد. شاگردان بانو با مهاجرت به سایر شهرها زمینه تأسیس مراکز علوم دینی خواهران رافراهم آوردند. (همان، ص ۱۳۴) گرچه پس از انقلاب اسلامی ایران بستر مناسب‌تری برای تحصیل بانوان در زمینه علوم دینی فراهم شد، اما قبل از انقلاب این کار شروع شده، و در شهرهایی همچون اصفهان، آبادان، تهران و... نمونه‌های آن دیده می‌شد، البته هیچکدام گستردگی و رونق مکتب بانو امین را نداشت. ضمن آنکه بانو چنین کاری را با ثروت شخصی و بدون داشتن قدرت اجرایی یا سیاسی خاص آغاز کرد. (همان، ص ۲۵۲) پس از انقلاب، امام خمینی (ره) حکمی مبنی بر تأسیس مرکز واحدی در شهر قم جهت آموزش علوم اسلامی بانوان صادر کرد و سپس، به امر شورای عالی حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران جهت ساماندهی امور مدارس علمیه بانوان در کل کشور تأسیس گردید. (ر.ک: خمینی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۵)

۲. بنت‌الهدی صدر و شیوه‌های روشنگری او

آمنه صدر ملقب به بنت‌الهدی، در سال ۱۳۱۶ هجری شمسی برابر با ۱۳۵۶ قمری در شهر کاظمین و در خانواده‌ای اهل علم، جهاد و تقوا به دنیا آمد. (نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۲۱) نسب او با چند واسطه به سید رضی جامع نهج البلاغه و در نتیجه به امام موسی بن جعفر (ع) می‌رسد. (حسینی، ۱۴۲۲، ص ۷) خانواده صدر در طول

چندین نسل از رهبران سیاسی و مذهبی عراق به شمار می‌آیند. بنت الهدی نیز به آموزش و ارشاد بانوان جامعه عراق به ویژه بغداد، کاظمین و نجف پرداخت و لقب بنت الهدی-یعنی دختر هدایت- را برای خود برگزید. (صدر، ۱۳۹۸، ص ۳۴-نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۲۲)

کشور عراق-جامعه ای که بنت الهدی در آن می زیست-دارای فرهنگ شیعی بود؛ اما به علت سلطه استعمار انگلیس، و رژیم بعث به ریاست جمهوری دو دیکتاتور مستبد و خونریز محمد حسن البکرو صدام حسین تکریتی، مردم از فرهنگ غنی اسلام به حدی فاصله گرفتند که از احکام ابتدایی عبادات نیز اطلاعی نداشتند. وضعیت جامعه بنت الهدی را، می‌توان به دو مرحله پیش، و پس از انقلاب اسلامی ایران تقسیم کرد. زیرا سرنوشت مبارزان مسلمان، به ویژه جامعه شیعی عراق با انقلاب اسلامی ایران عجین شده؛ بگونه ای که بازتاب پیروزی انقلاب اسلامی ایران بر عراق، شدت یافتن ستمگری، اختناق، ارباب حکومت بعث، و قتل عام مردم بویژه شیعیان اعم از مبارز و غیر مبارز بود. بسیاری از مردم به جرم داشتن ظاهری مذهبی، یا بر زبان راندن نام روحانیت مبارز به ویژه امام خمینی (ره)، محکوم به زندان، اعدام یا اخراج از عراق می‌شدند. (شهرستانی، ۱۴۲۱، ص ۱۲۳) در چنین جامعه ای زنان از محرومیت‌های مضاعف رنج می‌بردند، از مجامع مذهبی تنها مجالس عزاداری امام حسین (ع) در محرم و صفر مانده بود، که به صورت مخفیانه و کم جمعیت، و بدون محتوا فرهنگ اسلام اصیل برگزار می‌شد. در چنین جامعه ای بنت الهدی، فعالیت‌های روشنگرانه خود را آغاز کرد. بنت الهدی صدر نیز از شیوه‌های مختلف روشنگری در جامعه روزگار خود بهره برد، که مؤثرترین آنها عبارتند از:

۲. ۱. روشنگری علمی

الهام گیری از قرآن کریم، و بیانی شیوا، موجب شد تا بنت الهدی، روشنگری‌های علمی خود را با روش‌های گوناگون به منحصه ظهور رساند و گام‌های موثری را در جهت راهبری زنان عراق، و آشنایی آنان با اسلام برداشت. بنت الهدی صدر به شیوه سخنرانی و موعظه، مسائل اخلاقی و اعتقادی را مستند به قرآن و احادیث مطرح می‌کرد. او موضوع سخنرانی‌های خود را همچون: حجاب زنان، حقوق زوجین، اخلاق اسلامی، جهان آخرت، کیفر اخروی و... متناسب با سطح فکری و علمی و نیاز حاضران در جلسه انتخاب می‌کرد، سپس مطالب را به صورت مشروح بیان می‌داشت. این روش فواید بسیاری از جمله: ایجاد انگیزه اندیشیدن در مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی، ایجاد حس کنجکاوی و آمادگی برای فهم و شنیدن پاسخ، پی بردن به موضوعات مورد توجه فرهنگ اصیل اسلامی و... را در برداشت. ایشان همچنین با فراهم کردن زمینه پرسش و پاسخ، پیوسته پاسخگوی بسیاری از مراجعان بطور انفرادی، یا در جلسات و در موضوع‌های گوناگونی چون مسائل فقهی، اعتقادی، سیاسی، اخلاقی، و... بود، و پاسخ به مراجعان را مسئولیت خطیری

می‌دانست که در سخت‌ترین شرایط روحی و خانوادگی نیز نباید تعطیل شود. گاهی در جمع دانشجویان بغداد حاضر و به پرسش‌های آنان که غالباً درباره فلسفه حجاب، اعتقادات، دیدگاه سیاسی اسلام و... مطرح می‌شد، پاسخ می‌داد. این جلسات در بیداری افکار دانشجویان بسیار مؤثر بود بطوری که دانشجویان مجذوب وی و از یارانش می‌شدند. او همچنین در روزهای حج به‌عنوان سرپرست کاروان از بغداد یا کاظمین، نزدیک به ۲۰۰ بانوی عراقی را برای این سفر روحانی همراهی می‌کرد، تا فرهنگ بیداری اسلامی را در میان زنان بگستراند و چون آشنایی خوبی با فتوای مراجع دینی داشت، نیاز فقهی هرکس را براساس مرجع خویش پاسخ می‌گفت. (زنجان، ۱۳۸۶، ش ۱۸، ص ۱۳ - حسینی حائری، ۱۳۷۵، ص ۳۱ و ۳۲) شیوه حکمت‌آموزی نیز، از جمله روش‌های روشنگرانه علمی بنت الهدی بود که با تذکرات حکیمانه، و بیانی زیبا در گفتار، نوشتار خود می‌آورد. بنت الهدی صاحب تالیفات بسیار شامل مقالات و کتب علمی، بود. او نخستین مقالات خود را در مجله‌های سیاسی - فکری "الأضواء" و "الایمان" در عراق به چاپ رساند. این مقالات دارای سطح علمی بالا و هم‌تراز با مقالات علمای حوزه علمیه بود. وی خطاب به زنان مسلمان استعمار زده جامعه خود می‌نویسد: «الگوی باش که از آن پیروی کنند نه عروسکی مقلد، راهبر باش نه پیرو، در برابر فریب‌ها پایداری کن، در برابر همه چیز استوار باش، می‌دانم که پیامدهای ناگواری پیش روی توست و راهت بدون خار و سنگ نیست ولی لغزش ننگ است و بازگشت به عقب زشت. مرگ از ننگ، و ننگ از ورود در دوزخ بهتر است» (صدر، ۱۴۰۰، ص ۱۹۱ - حسون، ۱۳۷۹، ص ۶۹) او در این مقالات توسعه اندیشه‌های فمینیسمی را در جوامع اسلامی پیش بینی کرده و با آنها مقابله و نقد، می‌کند. بنت الهدی همچنین پرچمدار آموزش اسلامی بانوان در عراق گردید، و از بنیانگذاران مدارس دخترانه الزهرا (زنجان، ۱۳۸۶، ش ۱۸، ص ۱۳ - حسینی حائری، ۱۳۷۵، ص ۳۱ و ۳۲) در بغداد، نجف، کاظمین، بصره، دیوانیه و حله بود، و خود سرپرستی مدرسه‌های نجف و کاظمین را برعهده داشت. هدف او از پی‌ریزی این مدرسه‌ها، تربیت دختران مسلمان، به شیوه اسلامی بود که در مدرسه‌های دولتی عراق دیده نمی‌شد. در این مدارس افزون بر درس‌های رسمی، دروس اعتقادی هم تدریس می‌شد تا دختران را با تربیت اسلامی آشنا سازند. سطح علمی مدرسه‌ها به اندازه‌ای بالا بود که مردم علاقمند به ورود دختران شان به این مدرسه‌ها بودند، ولی حکومت بعثی عراق در ۱۳۵۰ قمری همه مدارس را دولتی کرد و برپایه بخشنامه‌ای این آموزشگاه‌ها را از بنت‌الهدی گرفته شد. بنت‌الهدی پس از آن، بیشتر به تدریس، نوشتن کتاب و داستان پرداخت. در فضای سرکوب حاکم بر عراق در زمان بعثی‌ها و پیش از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، با پیروی از روش امام سجاد، در راستای گسترش دین اسلام از روش غیر مستقیم استفاده می‌کرد و کتاب‌های فراوانی به سبک جدید می‌نوشت که ریشه در واقعیت‌های جامعه خود داشت و از قرآن و سنت به شیوه‌ای روان و شیوا یاری می‌گرفت تا شمار بسیاری بتوانند از آنها استفاده کنند. کتاب‌هایش در دوران حکومت بعثی‌ها و صدام حسین، حاکم عراق، در شمار کتب ممنوعه بودند، اما مردم با شیفتگی آنها را می‌خواندند و هنگامی که نیروهای امنیتی حکومت به خانه اش یورش

می‌بردند، آنها را در باغچه، زیر خاک یا جای دیگر پنهان می‌کردند. (صدر، ۱۴۰۰، ص ۳۴-صدر، ۱۳۹۸، ص ۱۵۶-صدر، ۱۳۹۹، ص ۲۰۱)

۲.۲. روشنگری های فرهنگی

همایش و سمینارهای فرهنگی که بنت الهدی در منزل خود برگزار می‌کرد، از جمله اقدامات روشنگرانه فرهنگی او بود که با مشارکت دادن جمعی از زنان فرهیخته و آشنا به علوم دینی، موجب استقبال پرشور زنان از طبقات مختلف گردید. در این همایش‌ها اندیشه‌های اسلامی، متناسب با مقتضیات زمان و خواسته‌های روز، مطرح می‌شد. از جمله آن بیان راهکارهای ایجاد تحول در مجالس عزاداری ائمه (ع) بر پایه فرهنگ اصیل دینی و بیان نقش تربیتی زنان در این مجالس، اصلاح مجالس عروسی بر اساس شئون و اخلاق اسلامی، بود که توانست موفقیت‌های بسیاری کسب کند. (صدر، ۱۳۹۹، ص ۸۹-نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۸۱-۸۲) بنت الهدی در برخی کتابهایش، وضعیت فرهنگی فاسد عراق آن روزگار را، در قالب قصه و داستان‌های تخیلی بیان می‌کرد. وی با شعر و داستان، نمونه واقعی زن مسلمان را، در مواجهه با جامعه فاسد ترسیم، و بدین ترتیب با نیروی ایمان و توکل به خدا در مسیر دین توحیدی گامهای موثری برداشت. (عامر، ۱۴۲۲، ص ۷) این روحیه روشنگری فرهنگی، حتی در سرودهای او نمایان است. مانند عهده‌ی که با اسلام عزیز در سروده زیر بسته بود: کلا ولن ادع الجهاد، فغايتی اعلى واسمى (صدر، ۱۳۹۸، ص ۱۰۲-نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۶۸) یعنی هرگز جهاد و مبارزه را رها نمی‌کنم؛ زیرا هدفم برتر و بلند است.

۳.۲. روشنگری اجتماعی

بنت‌الهدی صدر هر جا که شخص ناآگاه می‌دید، با روشنگری های اجتماعی خود در قالب روش تبلیغ بسیار، سعی در آگاه سازی و ارشادش داشت. برای مثال در بیمارستان، یا حرم ائمه (ع) و... به بیان احکام، اخلاق و گاه مشاوره با افراد می‌پرداخت، کتاب «اللقاء فی المستشفى» مجموعه گفتگوهای روشنگرانه او با بیماران یا همراهان یا پرسنل بیمارستان بود. (صدر، ۱۴۰۰، ص ۴۳-حسون، ۱۴۱۱، ص ۷۵) در حرم امیرمؤمنان (ع) مهم‌ترین روشن‌گری‌های اجتماعی و سیاسی را می‌کرد، و تصاویری را از روشنگری های جد بزرگوارش، رسول خدا (ص) و امیر مؤمنان (ع) را ترسیم می‌کرد. (همان، ص ۹۷) او در شرایط بحرانی، همچون دوران دستگیری و محاصره برادرش محمد باقر صدر، مهمترین و کارآمدترین تبلیغ را داشت، و با روشنگری های پرشور، باعث قیام مردم، حتی علما، بر ضد رژیم بعثی شد. بنت الهدی بر الگو و تأثیرگذار بودن خود بسیار دقت داشت، و معتقد بود: «نمی‌خواهم پیر شوم و زمان اثر خودش را بر من بگذارد؛ بلکه من کسی هستم که اثر خود را بر زمان می‌گذارد» (صدر، ۱۳۹۹، ص ۱۰۸-نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۶۸) خویشاوندان، آشنایان و شاگردانش او را برترین الگوی زنان خود و آینه زنان اسوه ادیان الهی معرفی می‌کنند. ایشان اخلاق بلند

اسلامی را عینیت بخشید. او متخلق به اخلاق محمدی(ص) بود، فروتن و ساده بود. با همه افراد و طبقات، معاشرت داشت و از آن ها دل جویی و مشکلاتشان را حل می کرد.(همان،ص ۳۰)

۴.۲. روشنگری سیاسی

بنت الهدی فعالیت سیاسی را از ۱۳۳۶ آغاز کرد. بنت الهدی معتقد بود تنها راه اعتلای اسلام و هدایت مردم، تشکیل نظام حکومتی اسلامی در عراق است؛ در این راستا تلاش می کرد تا تصویر درستی از اسلام در اذهان جامعه به ویژه قشر دانشجو ایجاد کند، و اتهامات تحجرگرایی و ارتجاع را که نظام بعثی بر اسلام وارد کرده بود، خنثی سازد. بازتاب روشنگری های سیاسی او موجب محجبه شدن و بیداری اسلامی بسیاری از زنان دانشجو گشت. به همین دلیل بود که پس از دستگیری و شهادت بنت الهدی، زنان دانشجوی بسیاری نیز دستگیر و شهادت رسیدند.(حامدی، ۱۴۲۲، ص ۴۳۰) بنت الهدی از طرفداران نظام جمهوری اسلامی ایران و امام خمینی(ره) بود، و بر الگوگیری از انقلاب اسلامی ایران تأکید می کرد. او در جلسات بسیار سری تنها به افراد قابل اعتماد می گفت: ما عراقیان باید از ایران الگو بگیریم، ما هم باید متحد شده، و انقلاب کنیم تا بتوانیم حکومت اسلامی برقرار کنیم. بنت الهدی در جلسات خود از امام خمینی (ره) به عنوان رهبری اسلامی و از نظام جمهوری اسلامی ایران به عنوان حکومتی حق، عادل و شیعی یاد می کرد که باید نظیر آن در عراق نیز برپا شود. روشنگری های سیاسی بنت الهدی که تا پیش از ماه های محاصره برادرش آیت الله سید محمدباقر صدر مخفیانه بود، از آن زمان، به ویژه در حمایت از مرجع شیعه آشکارا و مستقیم انجام می گرفت؛ لذا نامش در سیاهه دفاتر امنیتی ثبت شد تا روزی او را نیز دستگیر کنند.(نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۹۱) بنت الهدی در هنگام دستگیری برادرش سید محمدباقر صدر، تبلیغ سیاسی شجاعانه ای، خطاب به جمعیت انبوهی از نیروهای امنیتی حکومت بعث بیان کرد: «بنگرید! (و به جلادان سر تا پا مسلح اشاره کرد)، برادرم تنها و بدون سلاح بدون یاور و بدون مسلسل است. ولی شما صدها تن و مجهز به این سلاح هایید. آیا از خود پرسیده اید این شمار نفرات بسیار برای چیست؟ این همه اسلحه برای چیست؟ من پاسخ می دهم: سوگند به خدا، برای این که شما می ترسید و ترس بر دلتان چیره گشته است. زیرا می دانید برادرم تنها نیست، همه عراقیان با اویند، شما این را به چشم خود دیدید، وگرنه با این همه نیرو، یک فرد تنها و بدون لشکر و سلاح را دستگیر نمی کردید؟ شما می ترسید وگرنه زمان دستگیری برادرم را در سپیده دم صبح انتخاب نمی کردید، چرا در زمانی که مردم در خوابند برای دستگیری می آید؟ از چه می ترسید؟ ملاحظه ی چه کسی را دارید؟ سپس رو به برادر کرد و گفت: برو ای برادرم خدا نگه دار و یاورت باد، این راه نیاکان پاک توست.»(نعمانی، ۱۴۱۷، ص ۲۱۶-۲۱۷، صدر، ۱۳۹۹، ص ۸۷) پس از دستگیری برادر، احساس مسئولیت شرعی و تکلیف دینی او را به بسیج مردم در برپایی تظاهرات و درخواست آزادی رهبر و مرجع تقلیدشان کرد، تکبیرگویان به حرم امیر مؤمنان(ع) رفت، و رو به مردم فریاد برآورد: «ای بزرگواران مؤمن، آیا خاموشید در

حالی که رهبرتان زندانی و شکنجه می‌شود؟ اگر فردای قیامت جدم امیرمؤمنان(ع) بر سکوت و ترک یاری توبیختن کند چه پاسخی دارید؟ بیرون آید، تظاهرات کنید و اعتراض کنید.»(همان، ص ۲۱۹-۲۲۰، ص ۱۴۰، ص ۲۴۱) به این ترتیب خبر دستگیری شهید صدر به گوش علما و مردم رسید، راهپیمایی زنان و مردان به پا شد و در نهایت آیت‌الله صدر پس از تهدید و شکنجه آزاد شد. از آن به بعد تلاش‌های رژیم بعث در ارباب و دستگیری مردم و علما توسعه یافت و پس از محاصره چند ماهه و قطع آب و غذا در سال ۱۹۸۰ میلادی، مصادف با فروردین ۱۳۵۹ برای آخرین بار وبه منظور اعدام دستگیر می‌شود(همان، ص ۳۲۴). شهید در ماه‌های محاصره به حرم امیر مؤمنان(ع) می‌رفت و پیام‌های شهید صدر را می‌گفت؛ اما مردم واکنشی جز ترس نشان نمی‌دادند. فردای آن روز نیروهای امنیتی او را نیز دستگیر، و به زندان بغداد برده و تحت شکنجه قرار می‌دهند و ۳ روز بعد، هر دو خواهر و برادر به دست صدام حسین، به شهادت می‌رسند.(همان، ص ۱۰۸ و ۱۱۹-صدر، ۱۳۹۸، ص ۱۲۳)

نتیجه

رشد و بالندگی زنان، در پرتو آیین اسلام، جای تردیدی ندارد. بررسی نقش زنان در دوران متمدنی، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، در حفظ، تعمیق و اشاعه اهداف اسلام، میتواند مصادیق خوبی از استعدادها و توانمندیهای آنان، برای بانوان امروز درآشنایی با سیره اسلاف خویش و اثرگذاری آنان در عرصه‌های مختلف، همچنین حجتی برای مردان در تصحیح نگرش خود به توانایی‌های نیمه دیگر اجتماع باشد و تأثیر شایسته خویش را در احیا و گسترش معارف اسلام برجای گذارد. یافته‌های پژوهشی این تحقیق عبارتند از:

۱. حضور زنان در اجتماع، معمولاً به فعالیت‌های علمی، آموزشی و تربیتی محدود میشود. اما اگر تاریخ حضور زنان را در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، علمی و سیاسی جهان بنگریم، به جرئت میتوان گفت بانوامین و بنت‌الهدی صدر به یک الگو معاصر برای بانوان و حتی مردان، تبدیل گشته، و با روشنگری‌های گوناگون، در عرصه‌های مختلف، میراث‌دار خوبی برای علوم و معارف اسلامی بوده و این امانت را به بهترین نحو، به نسل بعد منتقل کردند.
۲. این دو بانوی بزرگ شیعی، به دنبال بازسازی آموزه‌های شیعه، مبنی بر بسترسازی و آماده کردن شرایط جهت تشکیل حکومت دینی، بوده و همه فعالیت‌های روشنگرانه خود را در این راستا طراحی کردند.
۳. از آنجا که بانوامین خصایص منحصر به فردی داشت که او را صاحب سبک می‌توان دانست، اما مهم‌ترین عاملی که سبب شد لقب «مجتهد» بیشترین بسامد را برای وی داشته باشد، الگو قرار

دادن بانو امین به منظور تشویق زنان برای کسب درجه اجتهاد، با هدف اعتلا بخشیدن به معرفت دینی زنان بود.

۴. بنت الهدی صدر باروشنگری های گوناگون خود، برای راهبری زنان عراق و آشنایی آنان با اسلام تلاش جدیدی آغاز نمود و پرچمدار و صاحب سبک در آموزش اسلامی بانوان درعراق گردید. وی از پایه‌گذاران و زمینه سازان رشد علمی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی جامعه خود بود که توانست حتی بیشتر از مردان، در این امور اقدام نماید.

۵. نوع نگرش به زن در این دو رژیم مستبد (پهلوی و قاجار در ایران و بعثی در عراق)، نگرشی جاهلی، فاسد، ایزاری و برگرفته از غرب بوده است. آن چه مسلم است اینکه زنانی که با تفکر رایج و شرایط مورد نظر حکام زمانه کوچک ترین مخالفتی می نمودند با توجه به ماهیت استبدادی حکومت، مورد آزار و اذیت قرار گرفته و در لوای دفاع از آزادی از بسیاری از حقوق طبیعی خویش محروم می شدند. لذا در این شرایط شاهدیم که بانوامین به دلیل اوضاع حاکم بر جامعه خود، نهال نوپای حرکت و فعالیت های موثر و اسلامی بانوان را حفظ و به صورت غیرمستقیم و زیرساختی، جهادی روشنگرانه جهت زمینه سازی رشد، تحول، و بالندگی بانوان و سایر اقشار جامعه را فراهم آورد؛ اما بنت الهدی صدر با توجه به فعالیت های اسلامی سیاسی و اجتماعی اقشار مختلف جامعه خود که دیگر حرکت پنهانی و زیرساختی را برنمی تافت، با شیوه های گوناگون روشنگری، و به صورت مستقیم، پا به میدان مبارزه نهاد و با خون خود اثر گذار شد.

باتوجه به آنچه از درخشش بانو امین و شهیده بنت الهدی صدر بیان شد، پیشنهاد می شود نقش بانوان دیگر در ادوار تاریخی و فرهنگ های مختلف نیز مورد بررسی قرار گیرد، تا زوایای بهتری از تاثیرات بانوان در گسترش علوم اسلامی، آشکار شده و الگویی از تاریخ و میراث گذشته برای نسل امروز ارائه گردد.

منابع و ماخذ

• قرآن کریم، ترجمه: ناصر، مکارم شیرازی، تهران، مدرسه الامام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۳۸۹ش

۱. ابن اثیر، أسد الغابة، طهران، کتابخانه اسلامیه، ج ۱، ص ۲۰۶

۲. اسلامیت، مرضیه، بانو امین و تفسیر مخزن العرفان، تهران، خانه کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۹ش

۳. اکرم الخفاجی، الشهیده بنت الهدی داعیة الجهاد و الأدب، روزنامه بدر، ش ۴۳۰، محرم، ۱۴۲۲ق

۴. امین، سیده نصرت‌بیگم، اخلاق و راه سعادت: اقتباس و ترجمه از طهاره الاعراق ابن مسکویه، اصفهان، گلبهار، چاپ دوم، ۱۳۸۵ش
۵.، الاربعین الهاشمیه فی شرح جمله من الأحادیث الواردة فی العلوم الدینیّه، مهدی العلوی، دمشق، دار الفکر، ۱۳۵۷ش
۶.، النفحات الرحمانیه فی الواردات القلیبیه، اصفهان، گلبهار، چاپ سوم، ۱۳۸۹ش
۷.، جامع الشتات، گردآوری: مرتضی مظاهری نجفی، اصفهان، بی جا، ۱۳۷۱ش
۸.، روش خوش‌بختی: توصیه به خواهران ایمانی، تحقیق و اضافات: محمدرضا نیل‌فروشان، اصفهان، کانون تبلیغات رشاد، ۱۳۸۶ش
۹.، سیر و سلوک در روش اولیا و طریق سیر سعادت، تحقیق و اضافات: محمدرضا نیل‌فروشان، اصفهان، گنبدهای فیروزه‌ای، چاپ دوم، ۱۳۸۷ش
۱۰.، مخزن العرفان در تفسیر قرآن مجید، اصفهان، بی جا، ۱۳۷۱ش
۱۱.، مخزن اللئالی در فضیلت مولی الموالی، اصفهان، بی جا، ۱۳۷۱ش
۱۲.، معاد یا آخرین سیر بشر، تحقیق و اضافات: محمدرضا نیل‌فروشان، اصفهان، گنبدهای فیروزه‌ای، چاپ دوم، ۱۳۸۷ش
۱۳. ایازی، سید محمدعلی، شناخت‌نامه تفاسیر: نگاهی اجمالی به ۱۳۰ تفسیر برجسته از مفسران شیعه و اهل سنت، قم، کتاب مبین، چاپ اول، ۱۳۷۸ش
۱۴. باقری بیدهندی، ناصر، بانوی نمونه: جلوه‌هایی از حیات بانوی مجتهده امین اصفهانی، قم، بوستان کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۸۲ش
۱۵. جمعی از محققین، فریده عصر: بررسی سیره علمی و عملی عالمه عارفه بانو مجتهده امین، تهران، نشر هستی‌نما، چاپ اول، ۱۳۸۹ش
۱۶. حامدی، ام مهدی، پیرامون شخصیت بنت الهدی صدر، هفته نامه بدر، ش ۴۳۰، ۱۴۲۲ق
۱۷. حسینی حائری، سید کاظم؛ زندگی و افکار شهید صدر، ترجمه حسن طارمی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۵ش

۱۸. حسینی، محمد، الامام الصدر، التاريخ الأسرى و النسب الشريف، هفته نامه بدر، ش ۱۴۲۲، ۴۳۰ق
۱۹. خمینی، روح الله، صحیفه نور، قم، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۳ش
۲۰. زنجانی، عبدالکریم، بنت الهدی در آینه خاطرات منتشر نشده خانواده شهید صدر، ماهنامه شاهد یاران، ش ۱۸، ۱۳۸۶ش
۲۱. شهرستانی، حسین، الهروب الی الحریه، بیروت، موسسه البلاغ، ۱۴۲۱ق
۲۲. صدر، بنت الهدی، الخالۃ الضائعه، بیروت، دارتعارف، ۱۳۹۸ق
۲۳. الفضیلۃ تنتصر، بیروت، دارتعارف، ۱۴۰۰ق
۲۴. امرأتان و رجل، بیروت، دارتعارف، ۱۳۹۹ق
۲۵. عامر، ملا عیدی، پیرامون شخصیت بنت الهدی صدر، هفته نامه بدر، ش ۴۳۰، ۱۴۲۲ق
۲۶. عمو خلیلی، مرجان، کوبک درّی: شرح احوال بانوی مجتهده امین، تهران، پیام عدالت، چاپ اول، ۱۳۷۹ش
۲۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق
۲۸. خواجه نوری، مینا، دومین کنگره بزرگ داشت بانوی مجتهده سیده نصرت امین، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۴ش
۲۹. حسون، محمد، اعلام النساء المومنات، بی جا، اسوه، ۱۴۱۱ق
۳۰. مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی (واحد فرهنگی خاوران)، یادنامه بانوی مجتهده امین، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۲ش
۳۱. موسوی، خالد، پیرامون شخصیت بنت الهدی، هفته نامه لواء الصدر، ش ۹۵۱، ۱۴۲۱ق
۳۲. نعمانی، محمدرضا، الشهید الصدر سنوات المحنه و ایام الحصار، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۷ق
۳۳. نوری، نجیب الله، سیره واره شهید بنت الهدی، قم، جامعه المصطفی (ص)، ۱۳۸۸ش
- همایونی، زینت السادات، زندگانی بانوی ایران